

Наталія Старченко

**“ОДПОВЕДИ” І “ПОХВАЛКИ”: МІЖ ПРАВОВИМИ ПРИПИСАМИ ТА ПОВСЯКДЕННИМИ ПРАКТИКАМИ
(на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.)**

У полі моєї уваги перебуватимуть певні прояви ворожості та особливості конфліктів, характерні для співжиття шляхетської спільноти Волині в ранньомодерний час.

Йдеться про “одповіді” (“отповеди”) чи “похвалки”, тобто публічно чи письмово висловлені погрози на адресу супротивника, певне оголошення помсти, з якого зазвичай починався конфлікт. Поняття ці, схоже, синонімічні, оскільки в джерелах вживаються поперемінно або як словосполучення (“пофалку и отповед учиниль, поведаючи, абы се пан Иван Бережецкий твои милости на каждомъ местцу стерегъ и здоровья своего небезпечень был”¹; “мне отповеди и пофалки чинит и на здорове мое стоит, хотечи мя о якую легкост або о горло приправит”²). Можливо, похвалки були ширшим поняттям і розумілися як будь-яка шкода, включаючи і погрози вбити, у той час, як “отповедь” частіше вживається у словосполученні “отповедь на горло” (“мъне на горыло мое отповед словную учинили, такъ мовечи, же, деи, есьтьли есмо тебе тепер не убили, або не втопили, ино певъне, деи, тебе коли ино гды а гдень колве потрапивъши, обвисимъ”³); в Другому Литовському статуті 1566 р. (далі – П ЛС) читаємо “О похвалку за которою бы ся стала якая шкода и отповѣдь на горло” (розд. 11, арт. 11)⁴; там же знаходимо: “А хто бы тежъ на кого учиниль похвалку, отповѣдаючи на горле”. У той же час у конституції Варшавського сейму 1588 р. певна стаття носить назву “O odpowiedzi”, де “odpowiedź” уживається як загальний термін на означення погроз⁵. Тож, скоріше, йшлося таки переважно про слова одного синонімічного ряду⁶.

¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 37. Арк. 889 зв.-890 зв.

² Там само. Ф. 27. Оп. 1. Од. зб. 4. Арк. 4.

³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 37. Арк. 718.

⁴ Статут Великого князства Литовського 1566 года // *Временник Московского общества Истории и Древностей Российских*. Москва, 1855. Кн. 23. За Третім Литовським Статутом див. розд. 11, арт. 40, (*Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*. Мінск, 1989).

⁵ *Volumina legum*. Petersburg, 1859. Т. 2. S. 254-255.

⁶ За аналізом М. Т. Лізісової, відповідником терміну “похвалка”, що фіксується лише в східнослов'янських мовах (за Б. Грінченком – укр. “грозьба”, “погроза”), в польській мові є “odpowiedź”. (М. Т. Lizisowa. *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*. Kielce, 1984. S. 129-133). Щиро вдячна проф. Анджеєві Закшевському, який звернув мою увагу на цю роботу.

За II ЛС погрози заподіяти шкоду мали бути засвідчені у гродській канцелярії, а кривдник – позваним до суду і після доведення факту похвалок відданий на поруку. У разі анонімного нанесення шкоди звинувачення висувалося, в першу чергу, щодо особи, яка попередньо погрожувала потерпілому. Скривджений мав довести факт кривди разом з дружиною і дорослими дітьми через присягу.

Погроза вбити, підтверджена у суді трьома свідками, передбачала, задля підтримання загального спокою, передачу кривдника на поруку осілим людям, а до отримання поручительства винуватець мав перебувати в ув'язненні. У випадку насильницької смерті особи, якій погрожували, під підозру потрапляла передовсім особа, що чинила погрози; підозрюваному загрожувала смертна кара, якщо позивач з двома шляхтичами через присягу засвідчував його вину. Передбачалася також і відповідальність поручителя в разі, якщо підозрюваний не з'явився у суді: він тимчасово ув'язнювався, а також мусив платити родичам убитого грошове відшкодування, т.зв. “головщизну” (II ЛС, розд. 11, арт. 11). За поранення особи, якій попередньо погрожували, передбачалися подвійні штрафні санкції (II ЛС, розд. 1, арт. 21).

Карою за “отповеди” для неосілої особи було ув'язнення на 12 тижнів, а звільнення – лише за умови поручительства іншої особи, “абы тотъ, противъ кого отповидь учинилъ, въ покою былъ” (Третій Литовський Статут 1588 р. (далі – III ЛС), розд. 1, арт. 22; розд. I, арт. 26).

Запобіжними заходами проти погроз була зарука на користь господаря сумою від 500 до 2000 кіп (II ЛС, розд. 1, арт. 21; III ЛС, розд. 1, арт. 25). Величина заруки збільшувалася до 10 тис. кіп грошів, половина платилася у господарський скарб, а половина – скаржникові.

Отже, правом передбачалися досить жорсткі санкції щодо осіб, які погрожували, а законодавці розглядали погрози як самостійний злочин⁷, що вносить напруження в стосунки поміж членами спільнот і порушує найбільшу цінність – “покой посполитий”. Проте судові записи, фіксуючи численні скарги на “похвалки”, практично не містять матеріалів, які б підтверджували дотримання шляхтичами цих правових приписів. У житті шляхетської спільноти публічно висловлені погрози на адресу супротивника, схоже, виконували важливі соціальні функції.

Звернімо увагу на судову справу про вбивство шляхтича Валеріана Пудловського, що розглядалася Волинським каптуровим судом у 1587 р.⁸ Родичі небіжчика у вчиненні злочину звинуватили Вацлава Боговита Шумбарського на тій підставі, що попередньо, приблизно за рік до вбивства, він вчинив “пофалку на здоровя” Пудловського. Погрози були засвідчені возним і лягли в основу розпочатої Пудловським проти Боговита справи у Кременецькому гродському суді. Оскаржений на розгляд справи не з'явився ні до гродського суду, ні до земського, куди свого часу вона була перенесена. Записи про провадження справи не збереглися, однак згадане свідчення возного фіксує такі слова і дії Боговита: “ажъ бых, деи, живъ не был, тожъ бы-мъ тебе того не отдал. И за палощя, деи, грозечи, на него укивалъ”.

⁷ И. Малиновский. *Учение о преступлении... по Литовскому Статуту*. Киев, 1894. С. 105.

⁸ ЦДІАУК. Ф. 26. Оп. 1. Од. зб. 6. Арк. 532-540.

Адвокат Боговитаина заперечив звинувачення на адресу свого клієнта, оскільки його дії однозначно не можна було кваліфікувати як “похвалку”, що мала, за твердженням адвоката, провадитися за певним звичаєм: “того значне не показал, бо *ест* обычаи, яко хто кому *отповедати* мает, то *ест* через цедулу або через возного, чого ся, *деи*, тут не показало, а если, *деи*, было якое загневане, яко посполите в судестве бываает, теды за тымничого пану Пудловському не сталося”. Суд ухвалив: Боговитаинові з сімома приятелями через присягу засвідчити свою невинність.

Далі історія розвивалася за звичним сценарієм, до елементів якого ми ще повернемося. Скаржники, “видячи готовост ку выконаню декрету” і “прагнучи на потом мети доброг[о] захованя пна Вацлава Боговитаина, волным есмо *от* тое присеги учинили”.

Отже, як засвідчував адвокат Боговитаина, “отповеди” мали характер звичаю з певним усталеними формами. Більше того, цей елемент демонстрації ворожості був обов’язковим для шляхтича перед початком будь-яких насильницьких дій. Так, Станіслав Цивинський, скаржачись на Адама Прусиновського про поранення, серед звинувачень висуває і таке: “ниязкое *отповеди*, якобы ся чоловіку рыцарскому годило, не давши, збил, шкодливе в руку лѣвую, в локот, округне зранил и словы неучтивыми зсоромотил”⁹. Микола Гулевич у “одповідному” листі зауважує: “ся меню рыцарскимъ чоловікомъ, тобе то *отповедаю*”¹⁰.

Таке оприявлення конфлікту надавало ворожим актам відкритості, тобто, певним чином легітимізувало їх в очах спільноти, для якої публічність була обов’язковою характеристикою поведінки “почтивого” шляхтича. Звернімо увагу, що за вбивство “зрадливым потаємним обичаєм” (із засади, сплячого, з використанням хитрості, підступно) шляхтичеві загрожувало позбавлення честі, ганебна смертна кара через четвертування чи посадження на палю, а також сплата подвійної “головщизни” (Ш ЛС, розд. 11, арт. 17).

Як засвідчує аналіз скарг на погрози, “похвалки” бажано було висловлювати безпосередньо перед особою, якій погрожували¹¹: “мене самого не заставъши, заочне, въ тыль, яко се доброму не годить, на мене самого передъ многими и зацными людъми словы доткливими и обелживыми непристойне и вшетечне, снатъ з опилства, торгаль се”¹².

Втім, цієї умови далеко не завше дотримувалися – погрози часто передавалися через третіх осіб: “на здорове пред велю зацныхъ людеи и годныхъ одповедають, грозять, обецуючи его въ коротькимъ часе якимъ колвекъ способомъ любь сами презъ себе, любь тежь през инныхъ ..., с того света зглядить”¹³.

⁹ Там само. Арк. 617

¹⁰ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Ін-т рукопису. Ф. II. Од. зб. 22320. Арк. 10-10 зв., 29.05.1597 р.

¹¹ Врешті, заочне мовлення слів, що ганьбили особу, не вважалось злочином: “о заочную примовку никто се братися немає” (*Статут Вялікага княства Літоўскага...* Розд. 11, арт. 27).

¹² ЦДАУК. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 37. Арк. 807.

¹³ Там само. Ф. II. Оп. 1. Од. зб. 11. Арк. 138 зв.-139.

“Похвалки” чинили у публічних багатолюдних місцях, якими були ринкова площа¹⁴, церква¹⁵ тощо¹⁶. Присутні при цьому сторонні особи, з одного боку, забезпечували публічність процедури, і, отже, отримання кривдником максимальної сатисфакції, з іншого – могли втрутитися і втримати ситуацію в певних прийнятних рамках: “кды бы на рынку урожоные пнове Буяльсцы ратуньку не давали, певне бы протестуючую киемъ, которымъ коло головы увиял, забил”¹⁷.

Цілком очевидно, що гальмує конфлікт втручання приятелів забезпечувало тимчасове, а то й тривале замирення поміж сторонами.

Окрім того, адвокат Боговита звертає увагу на дві передбачені звичаєм, “легалізовані” форми “похвалок”: через возного і через “цедулу отповедну”, тобто у письмовому вигляді.

Справді, у справах про “похвалку” досить часто зустрічаємося зі згадками про участь возного в актах оголошення ворожості. Так, через возного Андрея Хреновского пану Бережецькому була вчинена “пофалка и отповед”; зауважувалося, “абы се пан Иван Бережецкий твоеи милости на каждомъ местцу стерегъ и здоровья своего небезпечень был. Которую, деи, отповед от твоее милости до пана Ивана Бережецкого, через возного донесеную, пан Иван Бережецкий не занехаль, деи, того заразом на вряде моем кгородском луцком оповедат и в книгах записать” просив¹⁸.

Валентій Кгородський через возного записав до гродських книг власну “одповедь” Лавринові Древинському, ввівши її таким чином у правовий простір: “подасть для актыкованя до книгъ кгородских володимерских отповедь свою противко пану Лавринову Древинському, с причин певных учиненую, просячи, абы принята и до книг уписана была”¹⁹.

¹⁴ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Од. зб. 10. Арк. 176 зв.-177 зв.: “на рынку перед всеми людми голосомъ великим, далсе с тым слышат, волат, же протестуючую, где кольвекъ припостигнувши, зашло, возму и рукъ моих не увидет певна, же от моихъ рукъ жить на свете не будеть”.

¹⁵ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 14. Арк. 109 зв.-110: “на ден Вознесе Хрстового року теперешнего семдесят третьего панъ Остафеи а пан Андреи Короваеве Селецкие у церкви селецкой отповеди и пофалки на здорове пну Богуфалу Иваницкому вчинили, поведаючы: “Коли бь, деи, не тутъ у церкви, тогды, деи, не ведаемъ, естли быс вже от нас трафил до дому своего”.

¹⁶ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Од. зб. 10. Арк. 176 зв.-177 зв. Так, Катерина Михайлова Корибутова, писарева гродська житомирська, протестувала проти Вінцента Билини в тому, що коли вона була в Житомирі в костелі на службі, він, маючи якусь приховану причину, “пришедши ку костелови Божому, на цментару чекал”, а коли вона поверталася додому, Билина “без данья жадное причины протестуючу перенявши, власне на цментару ... словами брыдкими, гонорови протестуючое шляхецькому шкодливими, порываючисе з киемъ до протестуючое, од костела ажъ в рынокъ провадечи, лжил, соромотил и дивовиска людемъ рознымъ набавил”.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 37. Арк. 889 зв.-890 зв. Див. також засвідчення через возного відмови стороною від попередньо висловлених погроз: Якуб Крушинський взяв возного, який “относил есми от него лист приятелей его, шляхты земли Бельское, до пна Федора Солтана, писара земського володимерського, до дому его тутъ у Володимери, который лист приятели его прислали, иж што пну Федору Солтану, писару, отповед были на здорове его учинили, его с тое отповеди волнымъ чинячи и того отступуючи. Который лист с подписомъ рукъ тыхъ приятелей, в томъ листе меновите описаныхъ” (Там само. Ф. 28. Оп. 1. Од. зб. 14. Арк. 38 зв., 1584 р.).

¹⁹ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Од. зб. 37. Арк. 715-715 зв., 1605 р. Цедула містила теж згадку про вписання її до судових книг через возного і свідків: “odpowiedz ma reka własna podpisana”.

Возного використовувала і скривджена сторона для засвідчення погроз. Так, Яско Оранский, довідавшись про те, що дядько його “отповеди и пофалки чинит и на здоровье мое стоит”, просить про возного, “перед которымъ его о тую отповед, если же ми отповедает, пытал”²⁰.

Таким чином, возного використовували обидві сторони для засвідчення усіх подробиць конфліктних взаємин.

“Цедули” (писемно оформлені “одповеді”) мали досить усталений вигляд. Постійними елементами їх були: словесне зганьблення особи (звертання, позбавлене ввічливих форм, наголошення на непоштивості особи²¹); попередження про необхідність стерегтися в будь-яких місцях, зокрема, таких, де використання зброї заборонялося правом і звичаєм, у будь-якому стані (сплячому, беззбройному тощо), тобто йшлося про оголошення війни без правил²²); “одповедь” часто поєднувалася з актом виклику на поєдинок або супроводжувала його як додатковий елемент²³.

Звернімо увагу також на елемент безперечно семіотичного характеру, присутній в кількох “цедулах”. Це – погроза змусити супротивника проковтнути листа чи попередньо промовлені слова, аналогічна до випадків змушення возного з’їсти позов чи намагання вкинути його возному за пазуху як замішувальну до поїдання дію. Отже, йшлося про ритуальне знищення слідів попередньої образи, позбавлення їх сили²⁴.

“Отповеди” могли бути початковим етапом конфлікту, а могли самі по собі виступати як санкціонований звичаєм вихід ворожості у ставленні по певного суб’єкта і не тягти за собою подальших дій, принаймні, зафіксованих у судових

autentyte w księgi uwiedzona przez woznego y szlachte odsyłam, ty bądź tego pewen”. Див. також аналогічну справу: “шляхетный Андрей Кгловацкий оповедаль, хотечи дати через возного его милости пану Ивану Хренъницкому, подсудьку Луцкому, цедулу отповедную, а въ тымъ ижъ ся бурда стала, тогда ажъ на завтрее дня двадцать перьвого месеца априля черезъ Каспра Стралковского тую цедулу на врьдъ для актикованья въ книги прислалъ” (Там само. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 45. Арк. 485).

²⁰ Там само. Ф. 27. Оп. 1. Од. зб. 4. Арк. 48.

²¹ Див., скажімо, лист у відповідь на письмову “похвалку”, який засвідчує факт наголошення кривдником на нешляхетськості особи, що їй погрожували: “Panie Iwanie Chrenicky, podsędku ziemsky lucky, tak od ciebie samego, iako i od wielu ludzy zacnych nasluchali się uszy moie, iz mie na uczciwosci mei szlacheckiey szczypiesz i to zadaiesz, czego na mie, czlowieka uczciwego, nigdy pokazac nie mozesz” (Там само. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 45. Арк. 485).

²² Див., зокрема: “ty o tym wiedząc, abys się mnie strzegł w kościelie, cerkwie, w domu, w łazni, w drodze i na wszelakim mieyscu, gdzie bym się s tobą potkał, oprócz przed maiestatem Jego mości, za tym się Panu Bogu poruczay” (Там само. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 45. Арк. 485); а також: “odpowiadam y upominam cie tym, abys się mnie na kazdym mieyscu strzegł, spiacz ly, siedząc ly, chodząc, iedząc albo y piącъ na mieyscu wszelakim, jak w domu, u polu, u gumnie, na drodze, w miescech, na targach, na zieżdziech wszelakich do lat, az to pismo swoje ziescz musirz y zaplate za niecnoty swe na sobie odniesierz. Za tym bądź ostrozny” (Там само. Ф. 28. Оп. 1. Од. зб. 37. Арк. 715-715 зв.).

²³ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр 23. Арк. 151 зв.-152, 1590 р.: Юрій Овлочимський скаржитья на Миколая Трацевського, який “не маючи до мене жадъное слушьное причины, пробачивъши пристоинности своее и срокгости права посполитого, ... через пахолка своего отдалъ ми цедулу властного писанья руки своее досьтъ обелживую и ущипливую, вызываючи мене на поединокъ, абымъ с нимъ учинилъ. А где бым чинити не хотель, тогда ми на здорovie мое отповедь чинил, абымъ се его стерег такъ на местцу безпечномъ, яко не набезпечномъ”.

²⁴ J. Mrukówna. O zmuszaniu woźnego do polykania pozwu // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1970. T. 22. Zesz. 2. S. 159-168.

книгах: “одповід на протестуючого учинивши, зь дому протестуючого зь стрыумьфомь до домовь своихь одышли”²⁵. Зауважимо, що виклик на поєдинок, особливо у словесній формі поміж лайливих слів, також часто виступав лише формою виявлення ворожості й не сприймався сторонами як заява про серйозність замірів²⁶. До того ж, він міг сприйматися і як форма “одповіді”: “одповід быти не можеть болшая, кгда хто кого на поєдинок вызываеьт, на горло ему наступует, зачым тежь и начетая справа розумяна быти не можеть [інакше], толко одповедю з похвалкою”²⁷.

Таким чином, заборонені правом “отповіді” чи “пофалки” насправді легітимізувалися звичаєвими практиками, виступали толерованими спільнотою відступами від проголошеної правовими приписами норми, перетворюючись тим самим на “норму” даного соціуму. По суті, конфлікт був спектаклем, який певним чином програвався сторонами, що, цілком ймовірно, знали можливі норми і відступи від них²⁸.

Такий перебіг конфлікту чи ворожості знайшов свою легітимацію і на рівні права, де проголошувалися застережні санкції щодо публічного вияву ворожості. Водночас ті елементи конфлікту, які за своєю суттю були неформальними етапами його полагодження, вводилися в правове поле. Так, менш ніж через рік після справи Пудловських з Боговитиним, на сеймі 1588 р. була прийнята така постанова “O odpowiedzi”:

Aby każdy spokojnie żył ani się swych krzywd *privata autoritate* mścił, ale prawem *pospolitum* się kontentował; przeto ustawiamy, gdyby kto szlachcicowi sobie *rownemu* odpowiedź posłał a byłby o to *legitime convictus*, ma byдź na zapłacenie szkod, iako aktor *poprząsieże, cum poena centum marcarum* skazan. A gdyby kto będąc *pozwany criminaliter* bronić się chciał *odpowiedzią*, którąby *ante crimen* miał posłać; tedy się *inakszą* bronić nie może, iedno taką, którąby przez *woźnego* i dwu szlachcicow uczynił y onę dał do ksiąg onego grodu, pod którymby mieszkał ten, komu *odpowiedział*, wpisać *personaliter*; a po wpisaniu do ksiąg *odpowiedzi* takowey nie ma przeciwko stronie on *odpowiednik* nic *violentum* poczynać do sześci niedziel. *Alioquin*, gdyby się *odpowiednik* tak nie zachował, tedy mu takowa *odpowiedź* nie ma iść *ad defensionem criminis*. W czym też *scrutinium respectu temporis* z pilnością odprawiać się ma²⁹.

²⁵ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Од. зб. 10. Арк. 272-272 зв.

²⁶ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Од. зб. 4. Арк. 126-128: “злыми а неучтивыми словы а шькодливыми учтвости моее мене лял, соромотил и на руку вызывал, называючи мене неучтвое матки сыном и якь ся ему одно хотело соромотил; и жону мою также спросными а неучтивыми словы уципливыми и доткливими учтвости ее лял, соромотил”, а потому “ударил ее по лицу пястю под окомь правым и подбил око”.

²⁷ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Од. зб. 61. Арк. 451 зв.-456.

²⁸ Зауважимо, що особа, якій погрожували, вкрай рідко вдавалася одразу до таких же дій у відповідь, навпаки, традиційно намагалася представити себе як сторону спокійну, “безпечну”, що навіть не підозрювала про причини ворожості тощо. Повторюваність таких реакцій справді створює враження усвідомлення своїх “ролей” кожною з конфліктуючих сторін.

²⁹ *Volumina legum...* Т. 2. С. 254-255. Сеймові постанови були, переважно, відповідями на реальні життєві виклики, а не відображенням ідеальних уявлень законотворців, як це бувало з окремими правовими приписами.

Важливими для нас у цій постанові є кілька елементів, серед яких – доведення факту “одповіді” скривдженою стороною через принесення присяги, після чого “одповідник” мав сплатити штраф, що, загалом, відповідало статутовим нормам. Присяга була досить поширеним способом доведення свідчень чи очищення від звинувачень. У той же час, фіксується обережне ставлення до цього акту, небажаність його для доброго християнина. Обов’язком “людини доброї”, схоже, була й відмова інших від принесення присяги чи добровільне звільнення обвинуваченої сторони від саме такого способу доведення невинності. Пригадаймо, що так само закінчилася і справа Пудловських з Боговитином. Тож необхідність принесення присяги на доведення факту “одповіді” сприяла гальмуванню судової справи на самому початку її провадження. Ініціаторами поладження конфлікту інакше, ніж правовим шляхом, виступали, зазвичай, приятелі .

Дозвіл на “одповідь” трактувався як спосіб оборони для звинуваченого у кримінальних справах, що належали до юрисдикції гродського суду і стосувалися головно старостинських артикулів: справи про вбивство, наїзд на маєток, підпал, згвалтування жінки. Такі справи, за правовими приписами, за різних обтяжувальних обставин могли загрожувати звинуваченому маєтковими втратами, карою смерті, вигнанням з землі (т.зв. “виволання”, чи “баніція”), позбавленням честі тощо. А оскаржений у тяжких кримінальних злочинах шляхтич як член досить тісної контролюючої спільноти міг трактуватися нею “на поштивості своїй убитим”³⁰.

Елементами зганьблення також вважали звинувачення сторони у кримінальних злочинах, вписані до земського позову (“писати речей доткливих поштивости”) (II ЛС, розд. IV, арт. 16; III ЛС, розд. IV, арт. 26). Звернімо увагу на дві такі справи. У першому випадку київський воєвода кн. Костянтин Острозький був звинувачений в ініціюванні наїзду на костельні ґрунти, що було сприйняте як образа для честі князя³¹. У другому – кн. Дмитро Козека потрактував ужиті у позові слова “своолний умисл” як образливі, оскільки поняття “свавільність” пов’язувалося з кримінальними злочинами (наїздом на шляхетський маєток, вбивством, підпалом тощо): “своолность причитати, што есть певне ущипливое слово, право не позволяет”³². На що позивач у справі з князем Козекою зауважив: “то не

³⁰ За Другим Литовським Статутом, злочином проти честі виступає неправдиве звинувачення у будь-якому злочині (И. Малиновский. *Учение о преступлении...* С. 111); правом передбачалася відповідальність за звинувачення у кримінальній справі як за образу, якщо обвинувач не доведе правдивості свого свідчення (*Статут Великого князства Литовского 1566 года*. Розд. 14, арт. 30; *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588...* Розд. 3, арт. 105).

³¹ ЦДІАУК. Ф. 26. Оп. 1. Од. зб. 61. Арк. 195 зв., 1588 р. Станіслав Кандиба, умоцований кн. К. Острозького, доводить, що князь на позов відповідати не повинен: “иж в том позве кнзь кустошь смел словы ущипливые и доткливые доброе славе кнжати его мл написати, якобы за розказаньем кнжати его млсти подданные мели ночьюнымъ обычаем запусть его вырубати и бчолы подрати, за которыи такыи ущипливыи позов умоцованыи кнжати его млсти пан Кандыба домовлялься, абы кнзь куштош каране водле права посполитого приняль, а кнже его млсть абы от року и позову был волным водле артикулу шестогонадцать, в розделе четвертом описаного”. Суд зважив на аргументи позваної сторони: “кождыи учтивыи кривды своее домовлятысе маеть без ущипку доброе славы, его млсть кнжа воєводу киевского от того позову и року волным есмо учинили”.

³² Там само. Ф. 27. Оп. 1. Од. зб. 12. Арк. 330 зв. (“повод неправне слова доткливые на позве написаль, менуючи якуюсь своолность, без которого слова певне могль бы то написати попросту яко кривду простую, же корчмара ударил и збил”).

ест слово криминальное, але цивилле, и нет штобы ся доброй славе позваного дотыкати мело; если же арендара билъ, тогда его бил своволне”.

Тож цілком очевидно, що звинувачення у кримінальній справі (і не тільки представників верхнього ешелону влади) могло сприйматися як певне зганьблення честі шляхтича³³, щодо якого і вводилися в правове поле позасудові механізми підтримання рівноваги в шляхетських спільнотах, одним з яких і була “одповідь”. Оскаржений міг послати її обвинувачеві, уживши певних традиційних елементів зганьблення щодо кривдника і, тим самим, вирівняти позиції³⁴.

Звернімо увагу на оголошення після легітимізованої “одповіді” мораторію на ведення ворожих дій упродовж шести тижнів. У зв’язку з цим звертає на себе увагу той факт, що винесені судом рішення про принесення присяги однією зі сторін теж часто відкладалися на певний термін. То що ж мусило відбутися за ці шість тижнів, і про що промовчала сеймова постанова?

“Одповідь” як елемент ритуалізованої публічної демонстрації ворожості за своєю сутністю була демонстрацією символічного капіталу, грою престижів, яка ставала можливою за мобілізації якомога більшого числа прибічників кожної з конфліктуючих сторін. Тож приятельський контроль і мав забезпечити вихід конфлікту за межі прийнятого спільнотою сценарію³⁵. Приятельське єднання було чи не єдино можливим у ситуаціях складних, обтяжених задоволеністю образ, ураженою честю контрагентів, небезпечними наслідками для одного з учасників конфлікту тощо.

Суд, передовсім, мусив дбати про дотримання “справедливості” у відповідності зі “строгим” правом, що часто не лише не припиняло ворожечі, а й провокувало сторони на її продовження. Спільноті ж насамперед йшлося про спробу замирення сторін без особливих утрат для їхньої “поштивості”, а не про пошуки винного і подальший порахунок з ним³⁶.

³³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 13. Арк. 487. Суд виносить вирок у звинуваченні Михайла Павловича про побиття і тримання в ув’язненні слуги брацлавського воеводи кн. Януша Збараського: “декретомъ своимъ зо всеми ихъ млстью пна Михаила Павловича яко чловека рыццерского а шляхтича почтивога от такового обжалованя князя Януша Збараского волнымъ вчинил, иж то ему, доброй славе и учтivosti его шляхетскои николи вечными часы ни от кого ни въ чомъ шкодити не маеть”. Див. також згадку про те, що обрані до трибуналу судді мусили бути гідними, тобто, не обтяженими судовим вироком в: W. Maisel. Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1982. T. 34. Zesz. 2. S. 73-109.

³⁴ На такий спосіб оборони честі, як “одповідь” вказує і Станіслав Кутшеба: S. Kutszeba. *Pojedynki w Polsce // Przegląd Polski*. Kraków, 1909. T. 171. S. 420.

³⁵ Про приятельський суд як позасудовий механізм з’ясування взаємин див.: Ю. Зазуляк. Зі спостережень над практикою полюбовного судочинства у Руському воеводстві у XV ст. // *Ruthenica*. Київ, 2004. Т. 3. С. 186-205. Н. Старченко. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI ст. // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. С. 207-228. Anna Rosner. Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego // *Sprawiedliwość nagrawcza. Idea. Teoria. Praktyka*. Warszawa, 2005. S. 37-58.

³⁶ Звернімо увагу, як приятелі вирішували порахунки між ворогуючими сторонами у складній справі, де з обох боків були жертви: “...забитыи противъ забитого, голова за голову, а ранные противъ раннихъ ити маеть”. І коли з одного боку понесені шкоди виявилися більшими, компенсувати їх мало “перепрошене” і добровільно прийняте стороною сидіння у замку:

У шляхетському середовищі, де кожен був “знаний”, а контроль спільноти достатньо дієвий, конфлікт зазвичай не спрямовувався на знищення однієї зі сторін чи до принципової зміни ситуації, а часто виконував функції “захисного клапану”, який знімав напругу, вивільняв почуття ворожості, що за інших обставин могло б призвести до серйозних втрат соціуму.

“Похвалки” були соціально санкціонованими формами виходу негативних емоцій, що накопичувалися, і таким чином перешкоджали входженню конфлікту в гостру стадію, супроводжуючи і пом’якшуючи його протікання³⁷.

“Але иж пан Григорей Колмовский непомалу есть на онъ час в тои зваде зраненымъ, а пан Иван Хренницкий, кромъ раненя, в тои звади здорово ушол, тогда мы, зоболные приятели, знашлися: пан Иван Хренъницкий виннымъ узнати маеть, и будет повинен самого пна Григоря Колмовского ... водлугъ тое цедулы перепросити, мовячи: “Мои ласкавыи пне Григорей Колмовский! Ижемъ под тымъ часомъ уфалы наше ваше млсть, брата и приятели своего образил, в чомъ ся даючи винным, пилне прошу, жебы ми то, ваша млсть, яко хрестянский человекъ, з серъца опустил, на потомъ мнѣ приятелемъ былъ зычливымъ, а я каране, через приятели наши сполные вынаидене, утерпити естемъ повинен” (ЦДДАУК. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 13. Арк. 648-648 зв.). Зауважимо також, що сидіння в замку за судовим вирокком сприймалося, передовсім, як суспільне покарання, що мусить наносити шкоду “поштливості” шляхтича, у той час як добровільно прийняте сидіння сприймалося як “лицарський” учинок. Див., наприклад: “засел въ замку гдрьскомъ луцкомъ и почалъ польнити седене рыцарское” (ЦДДАУК. Ф. 25. Оп. 1. Од. зб. 13. Арк. 232 зв.).

³⁷ Л. Козер. *Функции социального конфликта*. Москва, 2000. С. 62-68.